

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE

TEZĂ DE DOCTORAT

**Organizare și strategie militară în Scythia Minor
(sfârșitul secolului al III-lea - secolul al VII-lea d. Hr.)**

- REZUMAT -

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Lucrețiu - Ion BÎRLIBA

Doctorand:

Cornel BALLA

IAȘI

2021

Cuprins

Abrevieri	p. 5
Introducere	p. 9
I. Subiectul tezei, obiectivele și metodologia de cercetare	p. 9
II. Istoricul temei	p. 11
III. Invaziile din secolul al III-lea și nevoia de reorganizare a <i>limes</i> -ului	p. 18
IV. Edward N. Luttwak, epoca Dominatului și conceptul de „ <i>defence in depth</i> ”	p. 20
V. Structura lucrării	p. 28
Capitolul I. Sistemul de fortificații din Scythia.....	p. 31
I. Periodizare	p. 31
II. Înființarea și frontierele provinciei	p. 32
III. <i>Limes</i> -ul scitic	p. 34
IV. Rețeaua de drumuri	p. 35
V. Porturi	p. 41
VI. Categori de fortificații și etape constructive	p. 46
VII. Fortificațiile de pe drumul <i>limes</i> -ului dunărean	p. 49
VIII. Fortificațiile de pe drumul principal din interiorul provinciei	p. 105
IX. Fortificațiile de pe drumul litoralului	p. 125
X. Fortificațiile de pe drumurile secundare	p. 164
XI. Considerații generale	p. 178

Capitolul II. Unități militare în provincia Scythia	p. 191
I. Organizarea militară a provinciei	p. 191
II. Efective militare în Scythia	p. 200
III. <i>Legiones riparienses</i>	p. 214
IV. <i>Vexillationes</i>	p. 223
V. <i>Cunei equitum</i>	p. 229
VI. <i>Milites</i>	p. 233
VII. <i>Burgari</i>	p. 240
VIII. <i>Numeri</i>	p. 240
IX. <i>Sacrum Palatium/Sacer Comitatus</i>	p. 243
X. <i>Legiones comitatenses</i>	p. 244
XI. <i>Vexillationes comitatenses</i>	p. 245
XII. Unități militare anonime	p. 246
XIII. <i>Foederati</i>	p. 251
XIV. <i>Classis</i>	p. 257
XV. Piese de armament	p. 269
XVI. Considerații generale	p. 283
Capitolul III. <i>Limes</i>-ul provinciei Scythia în contextul „marii strategii” din epoca Dominatului	p. 290
I. Etapa A: 284-378 (domnia lui Diocletian - moartea lui Valens)	p. 290
II. Etapa B: 378-491 (bătălia de la Hadrianopolis - domnia lui Zenon)	p. 324

III. Etapa C: 491-565 (domnia lui Anastasius I - domnia lui Iustinian I)	p. 345
IV. Etapa D: 565-619/641 (domnia lui Iustin II - domnia lui Heraclius)	p. 367
V. Scythia în secolul al VII-lea (cca. 626-680)	p. 390
Concluzii	p. 393
Anexe	p. 417
Sursele ilustrațiilor	p. 437
Ilustrații	p. 446
Bibliografie	p. 522

Introducere

Subiectul tezei, obiectivele și metodologia de cercetare.

Studiul pe care îl propunem se înscrie într-o temă mai largă de cercetarea, cea a istoriei militare romane. Începând cu ultimii ani ai domniei lui Augustus și până în primul sfert al secolului al VII-lea, elemente ale armatei romane au staționat permanent în teritoriile de la Dunărea de Jos. Din punct de vedere cronologic, istoria militară a zonei dobrogene poate fi împărțită în două mari perioade: cea a Principatului (secolul I - sfârșitul secolului III d. Hr.) și cea a Dominatului (sfârșitul secolului III - începutul secolului VII d. Hr.), fiecare fiind caracterizate, în mare, de concepții militare diferite privind apărarea frontierelor.

Teza noastră se oprește asupra Scythiei Minor, iar limitele cronologice ale perioadei analizate coincid cu înființarea provinciei romane Scythia (între 286-293) și cu pierderea controlului imperial asupra regiunii (în cursul secolului al VII-lea). Între problemele abordate se numără rolul pe care provincia l-a deținut în cadrul structurilor militare romane de la Dunărea de Jos, cauzele și etapele reorganizării *limes*-ului, identificarea unităților militare prezente în Scythia, modul în care organizarea și strategia militară romană au funcționat în teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră. Nu ne-am dorit să obținem o simplă sinteză a datelor publicate deja în volumele de specialitate, ci o reinterpretare a acestora, luând în considerare cele mai recente descoperiri, axându-ne și pe aspectele discutate mai puțin în lucrările de specialitate.

Mai mulți factori au contribuit la alegerea temei. Din perspectiva istoriografică, am încercat să identificăm contribuțiile aduse de-a lungul timpului la istoria militară a Scythiei Minor, în urma unei analize menite să reflecte stadiul actual a problemei. Din punct de vedere metodologic, studiul își propune să colecteze datele privind organizarea provinciei și strategia militară aplicată de-a lungul epocii Dominatului, să le supună unei analize critice și să le sistematizeze. Metoda de abordare a fost influențată și de lipsa unei lucrări unitare, echilibrate, în care să fie structurate rezultatele cercetărilor de până acum.

Obiectivele studiului sunt axate pe identificarea modului de implementare a reformelor militare și a impactului asupra securității provinciei, identificarea tipurilor de fortificații, a

categoriilor de unități militare și a efectivelor prezente în diferite perioade pe teritoriul Scythiei, precum și a stabilirii rolului pe care aceasta l-a avut ca parte a sistemului defensiv imperial în cadrul strategiei militare de la Dunărea de Jos. Pentru atingerea obiectivelor, am apelat la metoda de analiză critică a surselor literare, care au fost puse în legătură cu informațiile epigrafice și datele arheologice. De asemenea, metoda comparativă a fost întrebuințată pentru a prezenta cadrul militar al provinciei de la gurile Dunării în raport cu alte provincii ale imperiului, iar la final, prin metoda de sinteză, am coroborat datele pentru a formula concluziile.

Edward N. Luttwak, epoca Dominatului și conceptul de „*defence in depth*”.

Studiul de față pornește de la teoria lui E. N. Luttwak, conform căreia în epoca Dominatului, imperiul adoptă o nouă strategie defensivă, „*defence in depth*” („apărare în adâncime”). Acest fapt a presupus modificarea *limes*-ului care, de la o linie fortificată relativ îngustă aflată la periferia provinciilor de frontieră, a devenit o zonă militarizată mai largă, cu fortificații ridicate în puncte cheie, poziționate de-a lungul liniilor de comunicații de pe granițe și din interior, menită a absorbi și neutraliza acțiunile militare ostile¹. Unitățile „fixe” (*limitanei/ripenensis*) de la frontiere și „mobile” (*comitatenses*) din interior colaborau în timpul operațiunilor militare, îndeplinind sarcini diferite: primele respingeau atacurile de mică amploare și apărau fortărețele în care erau cantonate în cazul unor invazii puternice, până la sosirea armatei de manevră. După ce străpungeau *limes*-ul, atacatorii pătrundeau într-o zonă de luptă periferică a imperiului unde, folosindu-se de sistemul de fortificații și infrastructura defensivă, armata mobilă romană urma să îi confrunte și să îi respingă pe dușmani².

O altă concepție strategică defensivă a fost definită ca „*elastic defence*” („apărarea elastică”), aceasta presupunând abandonarea completă a *limes*-ului și a avantajelor oferite de fortificațiile și infrastructura aferentă, apărarea bazându-se exclusiv pe armata de manevră, singurele avantaje fiind mobilitatea crescută și cunoașterea terenului³.

¹ Luttwak 1976, p. 159. Teza a atras mai multe critici. B. Isaac susținea că nu se poate vorbi de o „*grand strategy*” („mare strategie”) așa cum a fost definită de Luttwak, însă s-a demonstrat că în funcție de obiectivele stabilite și de contextul politico-militar, a existat o gândire strategică la nivel imperial, reflectată în deciziile luate la nivel central privind distribuirea resurselor, atât pe timp de pace cât și de război. Vezi Isaac 1990, p. 372-418 și Kagan 2006, p. 333-362.

² Luttwak 1976, p. 131-132.

³ Luttwak 1976, p. 130-131.

S. Torbatov era de părere că în cazul Dunării de Jos nu se poate vorbi de „apărare în profunzime” decât din prima jumătate a secolului al V-lea, deoarece măsurile constante de fortificare a *limes*-ului dintre ultimul sfert al secolului al III-lea și până în timpul lui Valens au transformat fluviul într-o frontieră eficientă, foarte greu de străpuns. De asemenea, arheologul bulgar sublinia faptul că nu există dovezi ale mutării teatrului de război dintre armata imperială și barbari pe teritoriul provinciilor romane în această perioadă⁴.

Stabilirea hunilor în teritoriile nord-dunărene (urmași de alte populații nomade de stepă, precum kutrigurii, avarii și bulgarii) i-a forțat pe romani să se adapteze unui nou stil de luptă, bazat pe o mobilitate crescută și atacuri-surpriză ale cavaleriei⁵.

Structura lucrării.

Teza a fost împărțită în trei capitole, structura și volumul fiecăruia variind în funcție de informațiile avute la dispoziție. La acestea se adaugă introducerea, concluziile finale și anexele.

În primul capitol, *Sistemul de fortificații din Scythia*, sunt tratate fortificațiile din provincie (tipologia, amplasarea, elementele de apărare) și rolul pe care l-au avut în sistemul defensiv provincial. Prezentarea lor a fost făcută în funcție de poziția lor pe drumurile provinciei: drumul *limes*-ului dunărean, drumul central, drumul de pe țărmul mării și drumurile secundare (*semitae*). Fiecare centru fortificat a fost analizat (pe cât posibil) din două perspective: una „tehnică”, ce cuprinde în special măsurători și date privind construcția incintei fortificate și a elementelor defensive ale acesteia (turnuri, porți, sistem defensiv extramuran) și una „istorică”, unde sunt prezentate fazele de evoluție și principalele repere cronologice. La sfârșitul capitolului au fost emise anumite concluzii privind principalele elemente caracteristice ale acestora și a fost prezentată schema defensivă funcțională a incintelor romane târzii.

Al doilea capitol, *Unități militare în provincia Scythia*, începe cu un istoric al administrației militare a provinciei și cu o analiză a numărului de soldați prezenți în provincie și a efectivelor diverselor categorii de unități, bazată pe cifrele prezente în izvoarele literare și pe estimări făcute în urma descoperirilor arheologice din anumite provincii. Sunt prezentate apoi

⁴ Torbatov 2002, p. 438-439; Torbatov 2011 a, p. 317.

⁵ Luttwak 2009, p. 57-59. Datorită nevoii unei cavalerii puternice, care să se opună cu succes nomazilor din stepele nord-pontice și dunărene, au fost angajați federați turanici pentru a apăra provinciile de frontieră. Trupele lui Vitalianus, formate din federați huni și bulgari cantonați în provincia Scythia, au fost capabile să înfrângă mai multe armate imperiale.

categoriile de unități militare atestate epigrafic sau literar în Scythia și piesele de armament ofensiv și defensiv descoperite. În ultima parte a secțiunii au fost formulate concluziile parțiale privind dispunerea și componența armatei de frontieră în diferite etape cronologice.

Al treilea capitol, numit *Limes-ul provinciei Scythia în contextul „marii strategii” din epoca Dominatului*, are ca scop identificarea modului în care strategia militară romană a funcționat, în contextul politico-militar de la Dunărea de Jos. Capitolul este împărțit în patru secțiuni, fiecare corespunzând unei etape cronologice principale a istoriei provinciei, acestea fiind divizate acolo unde este cazul. Pentru fiecare etapă cronologică au fost elaborate alte trei secțiuni: a. *Provincia Scythia și politica imperială la Dunărea de Jos*; b. *Armata din Scythia*; c. *Sistemul de fortificații*. La final de capitol a fost abordată situația Scythiei în anii 626-680, pe baza puținelor informații oferite de sursele literare și numismatice.

Concluzii

În Antichitatea târzie, organizarea și strategia militară romană de la Dunărea de Jos a suferit modificări cauzate de contextul politico-militar al regiunii, raportat la situația generală a imperiului și a priorităților stabilite de conducerea centrală. Evoluția strategiei militare imperiale la Dunărea de Jos poate fi urmărită pe parcursul celor patru etape cronologice principale (A-D) și a subdiviziunilor lor. Elemente specifice ale apărării în adâncime („*defence in depth*”) sunt observate pe întreaga epocă a Dominatului, de la Diocletian și până la sfârșitul secolului VI - începutul secolului VII. După cum sublinia E. N. Luttwak, trecerea nu a fost niciodată totală sau definitivă, imperiul putând relua o politică ofensivă în anumite etape, profitând de contextul militar și politic⁶. Analiza surselor literare, epigrafice și arheologice permite o nuanțare a modului în care concepția militară strategică a evoluat în secolele IV-VI.

Primele măsuri cu caracter defensiv ce marchează o modificare a concepției strategice au fost luate de Diocletian (în special după instaurarea tetrarhiei): adaptarea planurilor fortificațiilor. Traseul incintelor îl urma pe cel al curbilor de teren, iar elementele defensive erau proiectate pentru a le face greu accesibile dușmanilor. Centrele fortificate de pe malul Dunării, refăcute sub

⁶ Luttwak 1976, p. 132.

prima tetrarhie, prezintă tipuri de linii defensive specifice. Remarcăm în primul rând castelele cu linia defensivă principală apărată de un turn rectangular masiv central (*phrourion*), flancat de două turnuri în formă de U și două turnuri în formă de evantai pe colțuri (turnul central și cele de colț fiind dotate cu piloni de susținere pentru platforme de artilerie) și linii secundare apărate de turnuri în formă de U sau/și rectangulare: Capidava, Troesmis, Noviodunum și Halmyris⁷.

Al doilea tip de incinte fortificate au laturile principale și secundare prevăzute cu turnuri de curtină și de colț rectangulare de mărimi diferite, precum cele de la Sacidava și Aegyssus (poate și Axiopolis). Dinogetia reprezintă un caz aparte, cu turnuri de colț în formă de evantai cu piloni de susținere și turnuri de curtină exclusiv în formă de U. Porțile, amplasate în general pe laturile secundare, erau flancate de turnuri, iar la exterior, laturile expuse erau apărate de valuri de pământ cu șanțuri. Mașinile de artilerie, montate pe platformele de la nivelurile superioare ale turnurilor (în special a celor de mari dimensiuni, dotate cu piloni de susținere), permiteau lupta de la distanță⁸.

Centrele urbane de pe țărmul mării aveau laturile incintelor adaptate noilor cerințe de ordin militar, fiind dotate cu turnuri (în mare parte rectangulare) și bastioane⁹. Mai bine cunoscută este cea de la Histria, unde toate turnurile și bastioanele sunt dispuse pe latura principală de rezistență de la vest, unele turnuri fiind dotate cu piloni de susținere pentru platforme de artilerie. Incinta de la Tomis, refăcută în al doilea sfert al secolului al IV-lea (Constantin I - Constans II), a fost prevăzută cu turnuri în formă de U¹⁰.

Porțile principale au fost flancate de turnuri/bastioane (porțile de la Axiopolis, poarta de nord de la Carsium, poarta de vest de la Troesmis, poarta principală de la Dinogetia, poarta de nord de la Noviodunum, porțile de nord și vest de la Halmyris, porțile 1 și 2 de la Ulmetum, porțile de est și vest de la Tropaeum, porțile de nord, est și vest de la (L)Ibida, porțile de 1, 2 și 3 de la Zaldapa, poarta C de la Histria, poarta de nord de la Tomis, poarta incintei exterioare de la

⁷ Apostol 2012, p. 81-94; Teodor 2014 b, 1, p. 142-150; Lungu 2015, p. 63-91. În cazul castelelor legionare de la Troesmis și Noviodunum, laturile secundare erau apărate (exclusiv?) de turnuri în formă de U, iar *phrourion*-ul de pe latura principală era dotat cu patru piloni de susținere.

⁸ Valurile de pământ cu șanțuri de apărare ce înconjurau așezările civile de la Troesmis și Noviodunum se aflau la 300/360-460 m de liniile defensive principale ale castelelor, la limitele razelor de acțiune ale balistelor instalate pe platformele turnurilor. Apostol 2012, p. 87.

⁹ Incinta de la Argamum este asemănătoare celei de la Sacidava.

¹⁰ Turnurile Porții Mari și turnul descoperit în 2019 la cca. 20 m de aceasta. Datarea s-a făcut pe baza unei monede a lui Constantin I descoperită între fundația turnului 4 și șanțul de apărare (CCA 2001, p. 71) și a stratigrafiei turnului nou descoperit. După formă și dimensiuni, s-a presupus că și Turnul Măcelarilor ar putea data din aceeași perioadă (Teodor 2014 b, 2, p. 82).

Acres, porțile de nord și vest de la Balchik-Horizont), prevăzute cu *propugnaculum* (poarta de vest de la Troesmis, poarta principală de la Dinogetia, poarta de nord de la Noviodunum, poarta de vest de la Halmyris) sau *zwinger* (poarta de est a Sacidavei) și porți-turn (poarta de vest a Sacidavei, poarta de vest de la Argamum, poarta incintei mediane de la Acres).

Rețeaua de fortificații a provinciei a fost extinsă și după domnia lui Diocletian. În timpul diarhiei Licinius - Constantin I, al domniei lui Constantin și al fiilor săi au fost construite incintele de la (L)Ibida, Tropaeum și Zaldapa, aflate pe drumul principal din interiorul provinciei¹¹. Incintele de Tropaeum și Zaldapa sunt semănătoare: la Tropaeum sunt prezente 20 de turnuri în formă de U, un *phrourion* și un turn de colț în formă de evantai/potcoavă, iar la Zaldapa 32 de turnuri, între care un *phrourion*, trei în formă de evantai/potcoavă și 28 în formă de U. La (L)Ibida, planul specific laturilor principale de rezistență al castrelor de pe *limes* de cca. 1,50-2 ha a fost adaptat incintei urbane de 20,90 ha, apărută de mai multe segmente cu *phrouria* și turnuri în formă de U și de turnuri în formă de evantai pe colțuri.

O singură fortificație de dimensiuni mai mari (cca. 2 ha) a fost fondată în interiorul provinciei după mijlocul secolului al IV-lea: Ulmetum (post 382 sau mai probabil post 395/401)¹². Laturile de rezistență prezintă unele modificări comparativ cu fortificațiile anterioare, nemaifiind întâlnită simetria specifică castrelor de pe linia Dunării: latura principală de rezistență era apărută de două turnuri circulare de colț (cu dimensiuni diferite), un *phrourion* poziționat la sud de mijlocul laturii și două turnuri în formă de U ce flancau poarta 1; pe colțurile laturii de nord-est se găseau două turnuri circulare relativ simetrice și un mic turn rectangular pe centru; pe latura de sud se găsesc patru turnuri rectangulare de dimensiuni diferite și două turnuri în formă de U ale porții 2. Piloni de susținere erau prezenți în interiorul turnurilor de colț și al *phrourion*-ului, atestând continuarea folosirii mașinilor de artilerie¹³.

¹¹ La Tropaeum, o primă tentativă de construire a unei noi incinte fortificate a avut loc sub Diocletian, însă a fost abandonată. Lucrările începute sub Licinius au fost continuate de Constantin I, fiind finalizate după anul 331/332 (Papuc 1974, p. 325-335; Barnea et al. 1979, p. 75 și 228; Scorpan 1980, p. 46). Datarea momentului ridicării incintei de la (L)Ibida s-a făcut pe baza descoperirilor monetare (Iacob et al. 2015, p. 560). Ridicarea incintei de la Zaldapa s-a produs în al doilea sfert al secolului al IV-lea (Torbatov 2002, p. 334; Torbatov 2003, p. 107).

¹² CCA 2010, p. 137; Teodor 2014 b, 2, p. 168. Monede din perioada 395-401 au fost găsite pe un strat de nivelare. CCA 2010, p. 137; CCA 2011, p. 98.

¹³ Vezi planul incintei la Gajewska 1974, p. 105, fig. 136; Scorpan 1980, p. 158, pl. XIII; Teodor 2014 b, 3, p. 130, fig. II-2.2-3.

Fortificațiile din interior au fost concepute ca centre economice regionale, cu rol de producție, depozitare și aprovizionare a *limes*-ului cu alimente și produse necesare trupelor. Incintele mari de la Tropaeum și (L)Ibida au fost prevăzute cu turnuri exterioare (unele masive cu piloni de susținere), ceea ce demonstrează că au fost proiectate pentru a fi apărate cu ajutorul artileriei.

După numărul mare al turnurilor de pe laturile incintelor fortificate ale centrelor de tip urban de pe litoral și din interiorul provinciei și a prezenței celor două fortificații anexe cu un caracter militar de la Tropaeum și (L)Ibida, putem constata că acestea serveau ca baze militare și puncte de aprovizionare pentru unitățile armatei de manevră. Nu știm dacă astfel de formațiuni reprezentau garnizoane permanente sau dacă aceste cetăți serveau drept *castra hibernia* pentru armata regională a Thraciei, însă anumite garnizoane (mai mult sau mai puțin numeroase), familiarizate cu folosirea mașinilor de artilerie, erau probabil menținute în permanență pentru paza așezărilor și a *annonei* depozitată *intra muros*.

În timpul campaniilor de reconstrucție ale lui Anastasius I și Iustinian I au fost modificate elementele defensive ale laturilor de rezistență¹⁴. Unele turnuri au fost (re)construite, păstrându-și forma de U (Turnul Măcelarilor de la Tomis, turnul de pe tronsonul G de la Carsium), însă altele au fost modificate: turnul 8 (*phrourion*) de la (L)Ibida a fost îngustat, doi din cei patru piloni ai turnului M (*phrourion*) de la Noviodunum nu au mai fost refăcuți, forma turnului A de la Noviodunum a fost modificată din U în rectangulară. În cazul noilor fortificații construite se observă preferința pentru turnurile de colț circulare în locul celor în formă de evantai (la Ulmetum, Bisericuța, Bulgarevo Vest, Balchik-Horizont, în cazul turnurilor de pe colțurile de vest de la Ovidiu, al turnului de nord de la Shabla 2) și a turnurilor de curtină rectangulare, utilizate uneori și pe colțuri (la Ulmetum, Bulgarevo Vest, Kamen Bryag-„Jaylata”, Sveti Nikola, Shabla 2 și Balchik-Horizont).

Fortificații militare ridicate în secolul al VI-lea prezintă tipologii diferite față de cele din secolul al IV-lea. Dacă în secolul al IV-lea fortificațiile noi (în general mici) au fost construite în special pe malul Dunării și pe unele *semitae* din jumătatea de nord a provinciei (drumul de pe

¹⁴ Unele modificări s-au produs din secolele anterioare, precum demantelarea turnurilor în formă de U de la Capidava în a doua jumătate a secolului al IV-lea sau a tipurilor de turnuri construite spre finalul secolului IV - începutul secolului V la Ulmetum (există și posibilitatea ca unele dintre aceste turnuri să fi fost ridicate în timpul lui Iustinian I).

Valea Taiței și cel dintre Tomis și Axiopolis), în secolul al VI-lea ele au fost ridicate în apropiere de Tomis și mai ales pe țărmul Mării Negre, pe segmentul de litoral din sud-estul provinciei, între Shabla și Balchik-Horizont¹⁵. Anumite *castella*, precum Bulgarevo Vest și Balchik-„Tuzlata” (?), aveau liniile defensive principale apărate de un turn rectangular central și două turnuri circulare pe colț¹⁶. În alte cazuri, fortificația era prevăzută cu un număr variabil de turnuri rectangulare: Kamen Bryag-„Jaylata” și Sveti Nikola. Incinta de la Balchik-Horizont (cca. 15 ha) are un plan diferit, cu turnuri circulare la colțuri, turnuri patrulate (devenite ulterior pentagonale) și bastioane triunghiulare pe curține. În cazul *quadriburgium*-ului de la Ovidiu, turnurile de colț de au forme diferite: două circulare și două rectangulare. Distincția dintre fortificațiile militare și fortificațiile civile dispare în secolele V-VI, mare parte din *castra* și *castella* devenind așezări civile fortificate¹⁷.

Prezența turnurilor și consemnările lui Vegetius¹⁸ arată că baliste de calibru mic erau utilizate nu doar pentru apărarea fortificațiilor mari, ci și a celor mici de tip *castellum* (Dunavățu de Jos, Castelu, Kapitan Dimitrovo, Obrochishte, Odarci, Novo Botevo, Tvărdica, Kamen Bryag-„Toprak Kale”, Kamen Bryag-„Jaylata”, Sveti Nikola, Bulgarevo, Balchik-„Tuzlata”) sau *quadriburgium* (Peceneaga, Traian și Jijila, Mircea Vodă, Mihai Bravu, Poiana, Bisericuța, Ovidiu, Shabla). Proiectile pentru baliste au fost descoperite în centrele fortificate mari ale provinciei, precum Capidava, Dinogetia, Noviodunum, Halmyris, (L)Ibida, Ulmetum, Argamum, dar și în *burgus*-ul de la Babadag-Topraichioi.

Majoritatea informațiilor pe care le avem privind armata staționată în Scythia datează de la sfârșitul secolului al III-lea și din secolul al IV-lea. Reformele militare adoptate în timpul lui Diocletian și al împăraților tetrarhi pentru apărarea Dunării de Jos au avut un caracter conservator. Unitățile de bază ale armatei romane au rămas legiunile, cantonate în continuare pe frontieră, împreună cu trupe auxiliare, precum *vexillationes equitum*. *Comitatus*-ul nu era încă o

¹⁵ S-a considerat că lucrările de construcție a fortificațiilor din sud-estul provinciei s-au desfășurat în cadrul unui program micro-regional din timpul lui Iustinian. Torbatov 2002, p. 213.

¹⁶ Latura principală de rezistență a *castellum*-ului ridicat în secolul al VI-lea la Kamen Bryag-„Toprak Kale”, era apărată tot de trei turnuri, însă forma acestora nu a putut fi stabilită. Alte *castella* ce au funcționat în secolele IV-VI aveau latura principală apărată tot de trei turnuri: Tvărdica (forme incerte) și Obrochishte (circulare?).

¹⁷ Torbatov 2002, p. 402.

¹⁸ Vegetius, III, 3 și IV, 10.

armată mobilă, ci o gardă personală a împăraților¹⁹. La nevoie, corpuri legionare și formațiuni auxiliare erau retrase pentru a respinge ofensivele lansate de barbari asupra provinciilor sau pentru a participa la operațiunile militare organizate de împărați²⁰.

Pe baza datelor avute la dispoziție, am estimat că în subetapa A1 (cca. 284-324²¹) în Scythia staționau două legiuni formate din câte zece cohorte, numărând în jur de 5.000-6.000 de soldați fiecare (*legio I Iovia Scythica* cu baza principală la Troesmis²² și detașamente la Dinogetia²³ și Carsium²⁴, foarte probabil și în alte centre de pe frontiera vestică a provinciei; *legio II Herculia* cu baza principală la Noviodunum²⁵ și probabil cu detașamente în fortificațiile de pe segmentul Dunării aflat în aval de Dinogetia); un număr necunoscut de *vexillationes equitum*, unele atestate epigrafic la Sacidava (secolul al IV-lea)²⁶, Capidava (sfârșitul secolului III - începutul secolului IV)²⁷, Aegyssus (secolul al IV-lea, post 324/328)²⁸, Salsovia (322/323)²⁹, poate și la Halmyris (sfârșitul secolului III - începutul secolului IV)³⁰; o *classis ripae Scythicae*, al cărei sediul se afla la Noviodunum³¹. Alături de acestea, în fortificațiile mici de pe graniță și din interior se aflau *burgari*, o unitate de acest tip fiind atestată de o inscripție de la Tropaeum³².

¹⁹ Dintre personajele militare atestate epigrafic în Scythia, două au făcut parte la un moment dat din *sacro comitatus*: Aur(elius) [Valens], devenit apoi *praepositus vexillationis Capidavensium* (Opriș 2004-2005, p. 187) și Val(erius) Thumpus, *lanciarus*, devenit apoi *praefectus legionis II Herculia* (IGLR 236), iar unul din *sacro palatium*: Val(erius) Victorinus, *biarchus*, mort în bătălia de la Chrysopolis (IGLR 206).

²⁰ Torbatov 2002, p. 22; Torbatov 2011 a, p. 309-310. Cohorte ale ambelor legiuni scitice au participat la campanii militare din diverse colțuri ale imperiului (Crimeea, Mauretania, Egipt, Orient), dar și la nord de Dunăre, împotriva carpilor, goților și sarmaților.

²¹ Scorpan 1980, p. 135: 295-313/332; Barnea 1991, p. 205: Diocetian-ultimii ani ai domniei lui Constantin I/domnia lui Constans II.

²² *Itinerarium. Anonini*, 225, 2-3; Stefan 2000, p. 40 și 43.

²³ IGLR 241 a-f.

²⁴ Petolescu, Popovici 1989, p. 241-243.

²⁵ *Itinerarium. Anonini*, 226, 1.

²⁶ *Vexillatio equitum Sacidavensis*. IGLR 188.

²⁷ *Vexillatio equitum scutariorum Capidavensis*. IGLR 220; IGLR 221; Opriș 2004-2005, p. 187.

²⁸ *Vexillatio equitum Aegyssensis*, deși atestată la Aegyssus după reformele lui Constantin I, era probabil cantonată în această bază din perioada anterioară. IGLR 270.

²⁹ *Vexillatio Salsoviensis*. IGLR 271 b.

³⁰ *V(exillatio equitum) I D(almatarum)* (?). Lectura nu este sigură. (Zahariade 2009 b, p. 122). *Vexillatio equitum XII[I?] catafractariorum* atestată la Histria nu făcea parte din armata provinciei. Avea baza la Trimmamium în Moesia Secunda și a ajuns în Scythia în timpul unei campanii militare (IGLR 110).

³¹ ISM V, 285; Bounegru, Zahariade 1996, p. 22-23; Madgearu 2013 a, p. 49.

³² IGLR 172.

Estimăm totalul efectivelor militare staționate în provincie în timpul primei tetrarhii la minim 10/12.000 de soldați și maxim 15.000 (două legiuni, trupe auxiliare și flotă)³³.

Subetapa A2 (cca. 324-378) începe cu reformele militare adoptate simultan în Moesia Secunda și Scythia, după victoria lui Constantin I din anul 324 de la Chrysopolis. Cele două legiuni au fost împărțite în câte două pedaturi a câte cinci cohorte fiecare, iar sediile lor principale inversate³⁴. Tot acum, *legio I Iovia* renunță la apelativul *Scythica*. Cele două unități de *milites Scythici* amintite la Carsium și Dinogetia³⁵ reprezintă probabil detașamente (cohorte?) ale legiunii *I Iovia Scythica*, rămase în vechile baze militare în urma mutării legiunilor³⁶, caz în care am putea presupune o posibilă diminuare a efectivelor cohortelor legionare³⁷. Epigrafic, *legio I Iovia* este atestată după anul 324 în bazele militare de la Dinogetia³⁸, Noviodunum³⁹, Aegyssus⁴⁰ și Halmyris⁴¹, iar *legio II Herculia* în cele de la Sacidava⁴² și Troesmis⁴³. Unitățile de tip *vexillationes equitum* de pe *limes* au fost înlocuite sau reorganizate sub forma unor *cunei equitum*. Prezența la Aegyssus (post 324/328) a unei *vexillatio equitum Egysensis* (*Aegyssensis*) alături de un detașament al legiunii *I Iovia* atestă menținerea acestor formațiuni de cavalerie mai vechi cel puțin în primii ani ai stăpânirii lui Constantin I la Dunărea de Jos⁴⁴.

În timpul lui Constantius II au fost înființate unitățile auxiliare de infanterie *milites secundi Constanti(a)ni*, staționați la Troesmis împreună cu cinci cohorte ale legiunii *II Herculia*, *milites primi Constantiani*, staționați la Noviodunum alături de cinci cohorte ale legiunii *I Iovia*.

³³ A. Aricescu propunea cifra de 10-12.000 de soldați pentru prima tetrarhie (Aricescu 1977, p. 129), iar Al. Barnea 10-15.000 în secolul al IV-lea, dintre care 2.000 aparțineau armatei mobile a Thraciei (Barnea 1991, p. 218-219). În urma unor calcule proprii, am ajuns la concluzia că fortificațiile de pe *limes*-ul Scythiei au fost proiectate pentru a adăposti între 9.159 și 11.485 de infanteriști (însă trebuie luat în calcul că în anumite fortificații se aflau și călăreți, numărul total al trupelor putând fi în acest caz mai mic).

³⁴ *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 29-34.

³⁵ *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 22 și 24.

³⁶ Zahariade 2015, p. 155. La Carsium și Dinogetia sunt atestate epigrafic corpuri ale legiunii *I Iovia Scythica*, databile anterior reformelor lui Constantin I.

³⁷ S-a presupus că numărul legionarilor unei cohorte ar fi scăzut de la 500 la 300, o pedatură având 1.500, iar o legiune 3.000 de soldați. Zahariade 1988, p. 74-75.

³⁸ IGLR 241 g-l.

³⁹ Tood 1973, p. 335-336; IGLR 266.

⁴⁰ IGLR 270.

⁴¹ Halmyris II, 36.

⁴² IGLR 189.

⁴³ IGLR 236.

⁴⁴ Sau, în cazul în care *vexillatio Aegyssensis* a fost reorganizată sub forma unui *cuneus equitum* (*armigerorum*) sub acest împărat, folosirea în paralel a celor doi termeni pentru a desemna aceeași unitate.

și *milites quinti Constantiani*, staționați la Salsovia⁴⁵. Sub Valens, *milites primi Gratianenses* au fost cantonați la Gratiana, iar o inscripție din 368/369 de la Cius atestă reconstrucția fortului de către *milites primani*⁴⁶. Foarte probabil, în ambele cazuri este atestată aceeași unitate militară care, după ce a ridicat fortificația de la Cius a fost mutată la Gratiana, în apropierea punctului de vărsare al brațului Sfântul Gheorghe în mare, iar în locul ei a fost adus un *cuneus equitum stablesianorum*. Alte unități militare menționate în *Notitia Dignitatum*, precum *cuneus equitum scutariorum* de la Sacidava, *cuneus equitum Solensium* de la Capidava, *cuneus equitum stablesianorum* de la Beroe, *cuneus equitum catafractariorum* de la Arrubium, *cuneus equitum armigerorum* de la Aegyssus, *milites nauclarii* de la Flaviana și *milites superventores* de la Axiopolis au putut fi așezate în bazele amintite sub oricare dintre împărații Constantin I, Constantius II sau Valens.

Constantin I a separat armata mobilă, comandată de un *magister utriusque militiae per Thracias*, de cea de frontieră, pusă sub autoritatea unui *dux Scythiae*⁴⁷. Unități *comitatenses* au fost probabil cantonate începând cu această perioadă și pe teritoriul provinciei de la gurile Dunării, în centrele din interior sau de pe țărmul Mării Negre. Unele fortificații de pe „*drumul din interior*”, precum (L)Ibida, Tropaeum, Zaldapa sau de pe litoral (Argamum, Histria, Tomis, Callatis, Acres) prezintă incinte puternic fortificate, cu turnuri de apărare (unele masive sau cu piloni de susținere pentru platforme de artilerie) și o arhitectură militară specifică epocii. La (L)Ibida și Tropaeum au fost ridicate în secolul al IV-lea și fortificații-anexe, ce respectă același tipar al liniilor defensive.

Singurul oraș în care sunt atestate unități militare din secolul al IV-lea este Tomis. O inscripție funerară amintește un *praefectus*, Ladicius și un *miles officialis* (Flavius Ursus), fiu al lui Quintus Mestrius, *equitus* în *numerus II catafractariorum*⁴⁸. Nu cunoaștem numele unității lui Ladicius sau dacă formațiunea de catafractari a staționat efectiv în Tomis⁴⁹. Spre jumătatea secolului al IV-lea este amintit un *veteranus d(e) n(umero) Orsarisa* sau *Orsari(ensium)*

⁴⁵ Aricescu 1977, p. 117-118.

⁴⁶ IGLR 233.

⁴⁷ Zahariade 1988, p. 42; Zahariade 2006, p. 52; Wiewiorowski, 2008, p. 16.

⁴⁸ Avram 2017, p. 390.

⁴⁹ O altă posibilă unitate cantonată după anul 324 în Tomis ar putea fi *cun(eus) D(almatarum)*. Aricescu 1977, p. 122.

sa(gittariorum), însă nu știm dacă unitatea sa a activat în capitala provinciei⁵⁰. Probabil în timpul războiului lui Valens cu goții din 367-370 a fost adusă la Tomis o *vexillatio comitatensis (sagittarii iuniores)*, înființată în iunie 364⁵¹.

În jurul anului 395, armata aflată în subordinea ducelui Scythiei era compusă din două legiuni (*legio I Iovia* la Noviodunum și Aegyssus, *legio II Herculia* la Troesmis și Axiopolis), șapte *cunei equitum* (*cuneus equitum scutariorum* la Sacidava, *cuneus equitum Solensium* la Capidava, *cuneus equitum stablesianorum* la Cius, *cuneus equitum stablesianorum* la Beroe, *cuneus equitum catafractariorum* la Arrubium, *cuneus equitum armigerorum* la Aegyssus, *cuneus equitum Arcadum* la Halmyris), opt *auxiliares* (*milites nauclarii* la Flaviana, *milites superventores* la Axiopolis, *milites Scythici* la Carsium, *milites secundi Constanti(a)ni* la Troesmis, *milites Scythici* la Dinogetia, *milites primi Constantiani* la Noviodunum, *milites quinti Constantiani* la Salsovia, *milites primi Gratianenses* la Gratiana) și o flotă ce folosea două tipuri de ambarcațiuni (*musculi Scythici* și vase de tip *plateypegia*)⁵². *Cuneus equitum Arcadum* de la Halmyris a putut fi înființat începând cu anii 386-392 în provincia Arcadia din Egipt, ajungând ulterior în Scythia⁵³. În jurul anului 386, la Tomis staționa o unitate de cavalerie romană (probabil *sagittarii iuniores*), iar în afara cetății a fost cantonată temporar o unitate de barbari (goți?) federați⁵⁴.

Informațiile privind armata provinciei din secolele V-VI sunt puține. Decretele din anul 412 privind reconstrucția flotei din Scythia și Moesia Secunda⁵⁵ și din 443 pentru refacerea fortificațiilor de pe *limes*, a unităților de *limitanei* și a flotei⁵⁶ schițează prioritățile militare ale imperiului în prima jumătate a secolului al V-lea. În a doua parte a secolului, grupuri de barbari federați au fost așezați în Scythia (în general la frontieră): hunii conduși de Hernac „*in extrema minoris Scythiae*” (primind probabil și cetatea Halmyris)⁵⁷, iar scirii, sadagarii și alanii supuși lui Candac în Scythia și Moesia Secunda (probabil pe *limes*, în teritorii aflate la limita celor două

⁵⁰ Chiriac et al. 2014, p. 440-441; http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php.

⁵¹ IGLR 30 și 41.

⁵² *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 11-35.

⁵³ Zahariade 1988, p. 83; Zahariade 2009 a, p. 348.

⁵⁴ Zosimos, IV, 40. După cum arată evidența arheologică, alte grupuri de *foederati* germanici au staționat probabil la Ulmetum, Tropaeum, Dinogetia sau Argamum.

⁵⁵ În șapte ani, flota Scythiei trebuia să ajungă la 125 de *naves lusoriae*, 5 *naves judicariae* și 12 *naves agrarienses*. *Codex Theodosianus*, 7, 17, 1.

⁵⁶ *Novella Theodosiani*, 24, 5.

⁵⁷ Iordanes b, L, 266.

provincii)⁵⁸. Alți federați amintiți sunt *roubi* (rugii?) conduși de Valips, care controlau în al patrulea deceniu al secolului al V-lea Noviodunum⁵⁹. Pe baza inscripțiilor din anii 430-432 ce atestă prezența legiunii *I Italica* la Novae⁶⁰, edictul din 443 prin care Theodosius II cerea completarea efectivelor de *limitanei* de la frontiere (inclusiv din Thracia) și textul lui Priscus privind prezența la Noviodunum a *roubilor* către anii 433-441, putem presupune că unitățile militare atestate pe *limes* de *Notitia Dignitatum* au dispărut sau au fost reorganizate în urma atacurilor hunilor, în special după cel din 447.

În a doua parte a secolului al V-lea și în secolul al VI-lea, apărarea *limes*-ului Dunării s-a bazat în mare parte pe federați. În 513-518, grosul armatei cu care „scitul” Vitalian pornește revolta împotriva lui Anastasius I era format din federați huni și bulgari (kutriguri?)⁶¹, cantonați probabil pe *limes*⁶². În secolul al VI-lea, în Scythia au staționat cel puțin două unități ale armatei mobile a Thraciei. În Tomis se afla o unitate de cavalerie, *sagittarii iuniores* (atestată epigrafic în secolele V-VI)⁶³, iar la Ulmetum (post 540/550) o unitate de infanterie, *lanciarii iuniores*⁶⁴. Detașarea unei părți însemnate a trupelor din Balcani pentru a lupta cu goții în Italia (între 535-554), evoluția demografică negativă și reducerea efectivelor militare din timpul lui Iustinian (cca. 150.000 de soldați pentru tot imperiul⁶⁵) au avut efecte și asupra Scythiei.

Câteva referințe din cronicile vremii atestă o prezență militară în Scythia în ultimul sfert al secolului al VI-lea: în anul 578, la Dunărea de Jos exista încă o flotă⁶⁶; în 586, la (L)Ibida este atestat un comandat roman ce avea ca sarcină paza fluviului⁶⁷; în 586-587, garnizoanele locale din Zaldapa și Tropaeum au luptat contra avarilor, însă cetățile au fost cucerite⁶⁸; în 587 și 597, la Tomis exista o garnizoană capabilă să reziste asediilor avarice până la intervenția armatei

⁵⁸ Iordanes b, L, 265.

⁵⁹ Priscus c, I A.

⁶⁰ Poulter 2007, p. 39; Poulter 2014, p. 58. Legiunea este amintită în această locație și în *Notitia Dignitatum Or.*, XL, 30-31.

⁶¹ Ioannes Antiochenus, 214 e. 1; Ioannes Malalas, XVI, p. 402, 3-403, 3; Theophanes Confessor, 6006 (514).

⁶² Scorpan 1980, p. 126. Cel mai probabil, federații bulgari și huni ai lui Vitalian erau cantonați în fortificații din Scythia, de unde a început și revolta, zona fiind preferată de populațiile de stepă: Ernak și hunii lui au fost așezați anterior în *extrema minoris Scythiae* (regiunea Halmyrisului); avarii (altă populație nomadă) cer ca loc de așezare de la Iustinian provincia Scythia; în 680/681 bulgarii ocupă Scythia Minor și Moesia Secunda, stabilindu-și capitala în zona de stepă, adecvată traiului nomad. Goții se alătură lui Vitalian mai târziu, pe măsură ce acesta înaintează prin dioceza Thraciei (datorită faptului că erau cantonați în alte regiuni față de federații huni și bulgari).

⁶³ IGLR 30 și 41. Aceasta staționa în capitala provinciei probabil din a doua jumătate a secolului al IV-lea.

⁶⁴ IGLR 211.

⁶⁵ Ioannes Antiochenus, 218. Este posibil ca estimarea să nu includă unitățile de *limitanei*, ci doar pe cele mobile.

⁶⁶ Menander Protector, 48.

⁶⁷ Theophylact Simocatta, I, 8.

⁶⁸ Theophylact Simocatta, I, 8.

mobile⁶⁹. Conform datelor arheologice, cea mai mare parte a trupelor din fortificațiile Scythiei din această perioadă era formată din infanterie, iar artileria era folosită în continuare pentru apărarea incintelor.

Din punct de vedere al concepției strategice, în epoca tetrarhică nu s-a trecut încă la „*defence in depth*” („apărare în profunzime”), strategia militară de la Dunărea de Jos fiind mai apropiată de ceea ce E. N. Luttwak definea ca „*forward defence*” („apărare înaintată”) sau „*preclusive defence*” („apărare preventivă”) ⁷⁰. Totuși, semne ale unei tranziții pot fi observate în această perioadă și constau în (re)construirea incintelor fortificate ale așezărilor de tip urban de pe coasta Mării Negre și a unor *castra*, *castella*, *quadriburgi*, *burgi* și *turres* de-a lungul Dunării, în principalele puncte strategice, după o nouă concepție, ce pune accent pe rolul defensiv. Noile incinte au fost proiectate pentru a fi apărate cât mai eficient de un număr redus de soldați și cu mașini de artilerie. Unitățile militare erau distribuite în bazele de pe Dunăre: două legiuni cu sediile la Troesmis și Noviodunum și detașamente în alte fortificații, trupe auxiliare de cavalerie (*vexillationes equitum*) și o flotă fluvială.

Reforme militare ale lui Diocletian cu un caracter preponderent conservator, menținute sub Galerius și Licinius, au fost eficiente. Puținele atacuri barbare din subperioada A1 (cca. 284-324) au fost declanșate în momentele în care o parte din trupele de pe *limes* a fost trimisă pe alte fronturi: Scythia a fost afectată de un atac barbar în anul 295 (trupe au fost detașate în Egipt), un posibil atac în 315-316 și altul în anul 323 (Licinius a retras trupe pentru a lupta împotriva lui Constantin I). Sub Diocletian și Galerius, armata romană a deținut inițiativa strategică, între 291-309 fiind organizate cel puțin opt campanii militare la nord de Dunăre (majoritatea împotriva carpilor ⁷¹), cu scopul de a slăbi inamicii și a-i aduce sub controlul imperiului. Prin reinstaurarea sistemului regatelor clientelare la frontiere (în 296-297 este încheiat un *foedus* cu goții ⁷²) s-a dorit stoparea unor eventuale raiduri, apărarea provinciilor de graniță și asigurarea unor contingente militare auxiliare pentru războaiele cu sassanizii.

În subetapa A2 (cca. 324-378) se poate observa o nouă tranziție spre „*defence in depth*”, după preluarea controlului asupra Thraciei de către Constantin I în anul 324. Acesta a modificat

⁶⁹ Theophylact Simocatta, II, 10 și VII, 3; Theophanes Confessor, 6079 (587).

⁷⁰ Unitățile militare erau cantonate de-a lungul frontierelor, putând intercepta un atac barbar înainte ca acesta să străpungă *limes*-ul și interveni în teritoriul inamic pentru a elimina un potențial pericol. Luttwak 1976, p. 136.

⁷¹ Pentru datarea războaielor cu carpii, vezi Madgearu 2011, p. 39-41.

⁷² În 297-298, goții participă alături de romani la războiul împotriva sassanizilor. Iordanes b, XXI, 110; Madgearu 2011, p. 36.

strategia și organizarea militară a *limes*-ului dunărean, ținând cont de situația din imperiu și de realitățile politice din Barbaricum (goții reprezentau puterea militară dominantă din nordul Dunării de Jos, având un centru de putere în Câmpia Română). Dunărea a fost percepută în continuare ca frontieră a imperiului și ca principal front de rezistență împotriva barbarilor, fiind apărută de unitățile limitanee rămase sub comanda ducilor, în timp ce trupe ale armatei mobile a Thraciei au fost staționate în așezările de tip urban de pe litoral (precum Tomis) și din interiorul provinciei, unde a fost finalizată construcția centrelor fortificate de la (L)Ibida, Tropaeum și Zaldapa, începută sub Licinius.

În perioada 324-378 nu s-a renunțat la „*forward/preclusive defence*”. Constantin I a creat o infrastructură necesară unei politici ofensive în nordul Dunării: a reconstruit forturile de la Drobeta, Sucidava-Celei, Daphne, Barboși și un pod între Oescus și Sucidava (finalizat în 328). Atacurile goților în provinciile dunărene au fost puține: un atac în 331/332, raiduri organizate de bande de goți în Scythia în jurul anilor 337-340 și un alt posibil atac în iarna 346/347. Pentru protejarea frontierei dunărene, Constantin I, Constans II și Valens au încercat să mențină Gothia în sfera de influență romană, ca regat clientelar. Când goții au amenințat echilibrul regional, împărații au lansat ofensive în Barbaricum: în 328 și 332 Constantin I i-a înfrânt pe goți la nord de Dunăre și a încheiat un *foedus* cu regele lor, în 367 și 369 Valens a condus personal două campanii împotriva goților⁷³, iar în 372 s-a implicat luptele interne din Gothia, trimițând armata din Thracia în sprijinul facțiunii pro romane⁷⁴. În anul 376, *limes*-ul Dunării de Jos reprezenta o barieră eficientă împotriva barbarilor, însă odată trecuți la sud de fluviu, goții au învins trupele cantonate în interiorul provinciilor, apărarea romană fiind reorganizată pe linia Munților Balcani, iar Scythia și Moesia Secunda au fost abandonate temporar de armata imperială⁷⁵.

În subetapa B1 (cca. 378-450) s-a renunțat la politica militară caracteristică etapei A în favoarea uneia de tip „*defence in depth*”. Sub Theodosius I, sistemul defensiv a suferit anumite modificări. Singura cetate construită *a fundamentis* a fost Ulmetum. Dunărea rămânea principala linie defensivă, iar în fortificațiile de pe malul ei era staționată armata limitanee și flota fluvială,

⁷³ Pentru descrierea evenimentelor, vezi Themistios, X, 132, C, D și 133-140; Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 1-9; Zosimos, IV, 10-11.

⁷⁴ Socrates Scholasticus, IV, 33, 3.

⁷⁵ O descriere detaliată a evenimentelor se găsește în Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, 1-16, 8. Unele trupe au rezistat probabil la adăpostul zidurilor, însă *limes*-ul nu a mai putut împiedica trecerea unor grupuri de huni și alani la sud de Dunăre, în sprijinul goților răsculați.

comandată de ducele provinciei⁷⁶. În anumite centre de tip urban se aflau unități ale armatei de manevră a Thraciei, singura amintită în izvoare fiind cea condusă de Gerontius la Tomis⁷⁷. Federați barbari au fost recrutați masiv pentru a umple golurile lăsate în urma războaielor, formând unități proprii sau fiind încorporați în altele deja existente.

S-a renunțat la politica militară ofensivă, între 372-528 nefiind amintite campanii romane la nord de Dunăre, iar luptele cu barbarii fiind duse pe teritoriul imperiului. În anul 381 are loc un atac al scirilor și carpodacilor⁷⁸, iar în 386 cel al greuthingilor lui Odotheus⁷⁹. Odată stabiliți în apropierea Dunării, hunii au lansat raiduri periodice asupra provinciilor, dar și cinci atacuri de amploare între 404/405-447⁸⁰. În prima parte a secolului al V-lea, hunii au devenit puterea dominantă la Dunăre și datorită stilului de luptă caracteristic nomazilor, au obligat imperiul să adopte o politică defensivă. În noul context, conducerea din Constantinopol a încercat să-și slăbească adversarii prin acțiuni diplomatice. S-a încercat încheierea unor *foedus*-uri cu amilzurii, itimarii, tonosurii și boiscii, cu acatirii⁸¹ sau cu diverse căpetenii ale hunilor, precum Uldin, Bleada și Attila. Pentru a opri raidurile, spre sfârșitul secolului al IV-lea, Biserica din Tomis a încercat să-i creștineze (fără succes) pe huni, iar sub Theodosius II, regilor acestora le erau acordate stipendii anuale și diverse daruri⁸².

Măsurile adoptate după anul 447 au refăcut *limes*-ul, însă apărarea s-a bazat tot mai mult pe federații de la frontiere și din armata mobilă. În subetapa B2 (cca. 450-491), o parte a hunilor și alte triburi au fost primite în imperiu (inclusiv în Scythia) ca federați de împărații Marcianus și Leon I⁸³. Două atacuri ale hunilor și goților, organizate de Dengizih, au străpuns *limes*-ul în 467

⁷⁶ *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 11-35.

⁷⁷ Zosimos, IV, 40. Alte unități au fost prezente probabil și în alte așezări din provincie.

⁷⁸ Zosimos IV, 30.

⁷⁹ Vezi descrierea bătăliei la Zosimos, IV, 38-39.

⁸⁰ Atacurile au avut loc în 404/405 (Sozomenos, VIII, 25, 1), 408/409 (Sozomenos, IX, 5, 1-5), 422 (Marcellinus Comes, 422, 3; Theodoretos, V, 37, 4), 442 (Marcellinus Comes, 442, 2; Cassiodorus 1238/1239, 442) și 447 (Priscus Panites a, 3, p. 123-124 și 146 De Boor; Priscus Panites b, 2, p. 576-579 De Boor; Marcellinus Comes, 447, 2-5; Iordanes a, 331; *Chronicon Paschale*, I, 586, 3-7).

⁸¹ Priscus Panites a, 1 (p. 121 De Boor) și 3 (p. 130 De Boor).

⁸² Priscus Panites a, 1, (p. 121-122 De Boor); Priscus Panites b, 3 (p. 576 De Boor); Zosimos V, 22; Philostorgios, XI, 8; Sozomenos, VII, 26, 6.

⁸³ Iordanes b, L, 265-266.

și 469, însă armatele de manevră i-au învins pe invadatori⁸⁴. În 474-480, frontiera a fost trecută de mai multe ori de barbarii ce organizau raiduri, Scythia fiind puternic afectată⁸⁵.

În perioada C (cca. 491-565) s-au remarcat eforturile depuse pentru a întări capacitatea defensivă a *limes*-ului. Anastasius I a demarat un amplu program de refacere a fortificațiilor din provincie și a fost începută construcția incintei de la Balchik-Horizont, finalizată sub Iustinian I. Majoritatea unităților militare din Scythia erau formate din federați huni și bulgari (kutriguri?), trupe de cavalerie cu o mobilitate crescută, dar și trupe de infanterie și artilerie staționate în centrele fortificate. Unități ale armatei mobile a Thraciei (trecute poate din 492 sub comanda ducilor) erau cantonate probabil în unele centre de tip urban, la Tomis fiind atestați *sagittarii iuniores* (secolele V-VI)⁸⁶. În prima parte a domniei lui Anastasius, bulgarii au organizat cel puțin trei atacuri la sud de Dunăre (în 493, 499 și 502), Scythia suferind distrugerii⁸⁷. *Limes*-ul a fost străpuns de anți în anul 518, însă aceștia au fost opriți de armata mobilă a Thraciei⁸⁸.

Iustinian I reia politica ofensivă la Dunărea de Jos și în nordul Mării Negre în primii ani ai domniei: în 528 este lansată o campanie pe mare și pe uscat pentru recucerirea orașului Bosphorus din Crimeea⁸⁹ și între 530-533/534, Chilbudios (*magister militum per Thracias*) lansează atacuri periodice în teritoriile sclavinilor din Câmpia Română⁹⁰, iar până în anul 535 au fost reconstruite capetele de pod de pe malul de nord al fluviului⁹¹. Pe termen lung, acțiunile lui Chilbudios nu au însemnat o revenire la „*forward/preclusive defence*”. În 528, după expediția din Crimeea, hunii au putut străpunge *limes*-ul și învinge armatele Scythiei și Moesiei Secunda⁹², iar în 530 bulgarii au invadat Thracia⁹³. În cazul atacurilor puternice, apărarea provinciilor balcanice

⁸⁴ În cazul atacului din 467, hunii și goții au fost opriți pe linia Munților Balcani. Priscus Panites b, 21 (p. 589-590 De Boor); Marcellinus Comes, 469, 1.

⁸⁵ Euagrios Scholasticus, III, 2, p. 100, 6-13; Theophanes Confessor, 5966 (474); *Codex Iustinianus*, I, 3, 35(36).

⁸⁶ IGLR 41.

⁸⁷ Marcellinus Comes, 493, 2; 499, 1 și 502, 1.

⁸⁸ Procopius a, VII, 40, 5-6.

⁸⁹ Ioannes Malalas, XVIII, p. 431-433.

⁹⁰ Procopius a, VII, 14, 4.

⁹¹ *Iustiniani Novellae*, XI, 2. Textul amintește doar fortificații de pe segmentul dunărean al Illyricum-ului.

⁹² Ioannes Malalas, XVIII, p. 437, 19-438, 20.

⁹³ Marcellinus Comes, 530, 1.

se baza pe armatele mobile ale Thraciei, Illyricum-ului și a celei condusă de *magister militum praesentalis*⁹⁴.

Revenirea la o apărare de tip „*defence in depth*” s-a făcut după 533/534: nu au mai fost organizate atacuri în Barbaricum și au fost luate măsuri pentru întărirea sistemului defensiv. Scythia devine parte din *qaestura Iustiniani exercitus* din anul 536, o structură menită a întări apărarea Dunării de Jos prin redirectionarea resurselor din anumite provincii egeene și mediteraneene⁹⁵. În urma unui amplu program desfășurat la scara întregului imperiu, sistemul de fortificații din Scythia a fost consolidat și extins. Fortificațiile existente au fost reparate, iar altele noi au fost construite în special în apropiere de Tomis (*quadriburgium*-ul de la Ovidiu, poate și cel de la Poiana) și pe coasta de sud-est a Scythiei (între Shabla și Dionysopolis)⁹⁶. Apărarea Constantinopolului și a hinterlandului său a fost proiectată de Iustinian pe trei aliniamente succesive: Dunărea, linia Munților Balcani și cea a lanțului muntos Istranca Dağlar⁹⁷. O singură unitate militară este atestată în Scythia în timpul lui Iustinian I, *legio lanciarii* de la Ulmetum (către jumătatea secolului al VI-lea) și este posibil ca la Tomis să se fi aflat în continuare *sagittarii iuniores*. Conform datelor arheologice, în majoritatea fortificațiilor (re)construite au fost distribuite unități de infanterie și artilerie.

Iustinian a încercat să-și asigure apărarea frontierelor și prin încheierea unor *foedus*-uri cu populațiile barbare: în 528 cu regele Grod al hunilor (kutrigurilor?) pentru a proteja orașul Bosphorus din Crimeea⁹⁸; în 545/546 cu anții (cărora le-a oferit cetatea Turris) pentru a opri atacurile din stepele nord-pontice⁹⁹; ante 558/559 cu kutrigurii și utigurii¹⁰⁰; în 558 cu avarii ce au migrat în stepele nord-caucaziene¹⁰¹. Împăratul a recurs și la diplomație pentru a-și neutraliza

⁹⁴ Marcellinus Comes, 530, 1 și 535, 3; Ioannes Malalas, XVIII, p. 437, 19-438, 20 și p. 450, 19-451, 15; Theophanes Confessor, 6031 (539) și 6032 (540).

⁹⁵ Ioannes Lydos, II, 29; *Iustiniani Novellae*, XLI, p. 262, 5-30.

⁹⁶ S. Torbatov considera că fortificațiile de pe țărmul de sud-est al provinciei au fost ridicate sub Iustinian, în jurul anului 551 (Torbatov 2002, p. 213), însă monedele recuperate pot sugera și o datare din perioada Anastasius - începutul domniei lui Iustinian.

⁹⁷ Curta 2006, p. 133.

⁹⁸ Tentativa a eșuat datorită uciderii regelui hun la întoarcerea în ținuturile sale. Ioannes Malalas, XVIII, p. 431-433.

⁹⁹ Procopius a, VII, 14, 33. Anții sunt amintiți ca aliați ai romanilor până în anul 602. Theophanes Confessor, 6094 (602).

¹⁰⁰ Aghathias, V, 24, 1-7 și V, 25, 1; Menander Protector, 3.

¹⁰¹ Tratatul a fost anulat de Iustin II în 565 prin sistarea subsidiilor. Menander Protector, 5 și 24.

dușmanii: în 559 kutrigurii au fost plătiți pentru a se retrage, în timp ce Sandilch, regele utigurilor, a fost convins să atace ținuturile kutrigurilor¹⁰².

În perioada 535-551, *limes*-ul Dunării de Jos a fost străpuns de câteva ori: în 535 de bulgari (kutriguri?)¹⁰³; în 544-545 de anți și sclavini¹⁰⁴; în 550 de sclavini¹⁰⁵. Programul defensiv al lui Iustinian, finalizat în jurul anului 551, a funcționat în mare parte, oprind raidurile sclavinilor. În iarna 558/559, Dunărea a putut fi trecută de armata kutrigurilor, care a jefuit Scythia și provinciile balcanice, până la periferiile Constantinopolului¹⁰⁶. Cauza se datorează probabil tipului de război pentru care *limes*-ul a fost adaptat: raiduri organizate de cetele puțin numeroase ale sclavinilor, ce vizau în special zona rurală și puteau fi respinse de un număr redus de soldați din centrele fortificate, în timp ce *foedus*-urile încheiate cu anții și utigurii erau probabil considerate suficiente pentru a-i ține în șah pe kutriguri.

În subperioada D1 (cca. 565-602), scena politică din Barbaricum suferă modificări. Avarii, stabiliți în Câmpia Tisei și Pannonia din anul 568, reprezentau principalul pol de putere al lumii barbare, iar raidurile sclavinilor din Câmpia Română constituiau o amenințare permanentă pentru provinciile balcanice. Iustin II, Tiberius Constantin și Mauricius Tiberius au încercat să mențină un *limes* funcțional, capabil să respingă atacuri de o anumită intensitate (precum cele ale sclavinilor), au fortificat centrele din interiorul provinciilor pentru a rezista atacurilor puternice (precum cele organizate de avari) și au încheiat *foedus*-uri cu populațiile de la frontiere (*foedus*-ul cu anții era respectat, iar în 573 și 585 se încheie noi *foedus*-uri cu avarii). Strategia a funcționat, atât timp cât imperiul a menținut în Balcani o armată de manevră cu efective suficiente, fiind obținute victorii împotriva avarilor care au atacat prin Illyricum¹⁰⁷.

În al treilea sfert al secolului al VI-lea, *limes*-ul Dunării de Jos a reprezentat o barieră pentru barbari, fiind străpuns doar de două ori: în 562 de huni (kutriguri?)¹⁰⁸ și în 565 de avari¹⁰⁹.

¹⁰² Aghatias, V, 23, 7-8; V, 24, 1-7 și V, 25, 1; Menander Protector, 3.

¹⁰³ Marcellinus Comes, 535, 3;

¹⁰⁴ Procopius a, VII, 13, 24-25 și VII, 14, 11.

¹⁰⁵ Procopius a, VII, 40, 31-45. Alte atacuri barbare au avut loc prin Illyricum.

¹⁰⁶ Aghatias, V, 11, 6-7 și 13, 5-6; Ioannes Malalas, XVIII, p. 490, 6-12.

¹⁰⁷ În 570 avarii au fost înfrânți în Thracia. Barnea 1968, p. 431; Liebeschuetz 2007, p. 116.

¹⁰⁸ Barnea 1968, p. 430; Teodor 2002, p. 29; Zahariade 2006, p. 33; Madgearu 2011, p. 174.

¹⁰⁹ Barnea 1968, p. 431; Scorpan 1980, p. 127; Barnea 1991, p. 175; Zahariade 2006, p. 33.

Între 578/579-586/587 sunt menționate mai multe atacuri ale sclavinilor la sud de Dunăre¹¹⁰, iar conducerea imperială și-a determinat aliații (avarii în 578/579 și anții în 582/583) să lanseze contraofensive în teritoriile sclavinilor¹¹¹.

Atacurile avarie din 584-585¹¹², 586-587¹¹³ și 593¹¹⁴ au afectat puternic *limes*-ul Dunării de Jos și Scythia, luptele fiind purtate pe teritoriul imperiului. Măsurile luate de Mauricius Tiberius și reluarea unei politici militare ofensive față de avari și sclavini între 594-602 nu au dus decât la o restaurare parțială a autorității asupra Peninsulei Balcanice, iar regiuni întregi (în special cele montane din Illyricum) par să se fi aflat în afara controlului militar al imperiului¹¹⁵. Operațiunile conduse de generali precum Priscus, Petrus sau Comentiolus indică adoptarea unei strategii de tip „*elastic defence*”. Ofensivele și contraofensivele romane pornesc în general din apropierea Constantinopolului, luptele sunt purtate de la periferiile capitalei până la Tomis (în Scythia) și Singidunum (în Moesia Prima), uneori și la nord de Dunăre, armata operațională este nevoită să ierneze în teritoriul barbar (și să-și procure hrana prin jefuirea sclavinilor) sau în orașele din Câmpia Thraciei (Philippopolis, Hadrianopolis, Heraclea), fiind nevoită să revină primăvara pe frontieră.

Unități militare existau în continuare și în fortificațiile de pe *limes*, însă erau probabil puțin numeroase și formate în general din infanteriști recrutați pe plan local, ce foloseau și mașini de artilerie. Din puținele informații consemnate se înțelege că Tomisul era cel mai bine apărat oraș al Scythiei, rezistând asediilor avarilor¹¹⁶. Politica lui Mauricius Tiberius a funcționat parțial, *limes*-ul dintre cataractele și gurile Dunării fiind menținut. Unele centre fortificate și-au încetat probabil existența, altele au fost reparate sau înlocuite de alte fortificații mai mici (fortul târziu de la Capidava).

După revolta lui Phocas, în subperioada D2 (cca. 602-614/641), situația politică din bazinul Dunării s-a agravat, însă *limes*-ul a continuat să funcționeze în anumite forme¹¹⁷,

¹¹⁰ Menander Protector, 47-48; Barnea 1968, p. 432; Chiriac 1993, p. 191; Madgearu 1996 b, p. 41; Teodor 2003, p. 4 și 8.

¹¹¹ Menander Protector, 48; Kardaras 2010, p. 82.

¹¹² Theophylact Simocatta, I, 3-6; Theophanes Confessor, 6075 (583).

¹¹³ Theophylact Simocatta, I, 8; Theophanes Confessor, 6079 (587).

¹¹⁴ Theophylact Simocatta, VI, 4-5; Theophanes Confessor, 6084 (592).

¹¹⁵ Teodor 2003, p. 22, nota 59.

¹¹⁶ Theophylact Simocatta, II, 10 și VII, 13; Theophanes Confessor, 6079 (587) și 6092 (600).

¹¹⁷ Phocas a încheiat un nou tratat cu avarii în 604 pentru a-și cumpăra pacea. Theophanes Confessor, 6096 (604).

dezintegrarea producându-se treptat. Până spre anii 614-619, când au loc mai multe atacuri puternice în Balcani sau poate până la asediul Constantinopolului din 626, imperiul mai controla anumite centre de pe țărmul mării sau de pe malul Dunării. Presiunea avarilor, pierderea provinciilor orientale (mai ales a Egiptului) și războaiele din Răsărit cu sassanizii și arabii au dus la destrămarea sistemului defensiv din Scythia¹¹⁸. Obiectivele strategice imperiale în Europa se limitau acum la apărarea Constantinopolului și menținerea păcii cu avarii, armatele fiind comasate pe frontul din Răsărit. Nu sunt amintite acțiuni militare în Europa, iar ofensivele avare din 623 și 626 ajung până la Zidurile Lungi ale capitalei. Nici după victoria din 626 și slăbirea puterii chaganului, imperiul nu are puterea de a reinstaura controlul *de facto* asupra provinciilor.

Lipsite de sprijin imperial, așezările au fost nevoite să-și asigure singure apărarea. S-a putut observa arheologic ruralizarea, decăderea și abandonarea treptată a centrelor fortificate în prima jumătate a secolului al VII-lea, majoritatea neprezentând urme de incendere pe ultimul nivel¹¹⁹. Este posibil ca centrele de pe litoral, precum Tomis, Callatis sau Dionysopolis să fi rămas sub administrația imperiului până la migrația bulgarilor din 679/680. Descoperirile monetare din anumite puncte ale Dobrogei, databile în secolul al VII-lea (după anul 619)¹²⁰, pot avea legătură cu stabilirea unor federații (slavi) în Scythia, Dunărea fiind considerată în continuare, cel puțin nominal, frontiera imperiului.

*

Datele existente ne determină să credem că o strategie de tip „*defence in depth*”, așa cum a fost definită de E. N. Luttwak, nu a fost aplicată la Dunărea de Jos decât din timpul lui Theodosius I. Deși anumite măsuri cu caracter defensiv au fost luate din timpul lui Diocletian și al primei tetrarii (creșterea potențialului defensiv al incintelor fortificate) și continuate sub Constantin I și urmașii săi (ridicarea unor noi fortificații cu caracter militar în interiorul provinciilor, separarea armatei de manevră de cea de la frontieră, înființarea armatelor mobile regionale), în primele trei sferturi ale secolului al IV-lea strategia militară de la Dunărea de Jos este în mare parte caracteristică epocii precedente („*forward/preclusive defence*”): a fost menținut un echilibru politico-militar favorabil romanilor, în momentul în care barbarii deveneau

¹¹⁸ Curta 2001, p. 121-213.

¹¹⁹ Scorpan 1980, p. 132; Madgearu 2006, p. 155-156; Madgearu 2007, p. 266-271.

¹²⁰ Barnea 1968, p. 443; Custurea 1986, p. 277, nr. 6; Madgearu 1997 a, p. 145; Madgearu 2007, p. 271; Custurea, Talmațchi 2011, p. 168-169; Custurea 2019, p. 32, 36, 38, 149, 163-164 și 202.

amenințatori erau lansate ofensive la nord de Dunăre, *limes*-ul era apărat de armata romană staționată în provinciile de frontieră și de regii clientelari din apropierea granițelor cu care împărații au încheiat *foedus*-uri, au fost reconstruite capete de pod pe malul nordic al fluviului.

După anul 378 a fost adoptată o strategie de tip „*defence in depth*”, obiectivul principal fiind menținerea și apărarea frontierelor: Dunărea a rămas principala linie defensivă, însă barbarii reușeau să străpungă *limes*-ul (mai ales iarna, când fluviul îngheța), luptele fiind purtate pe teritoriul provinciilor. Raporturile dintre statul roman și regii barbari se schimbă, aceștia din urmă putând impune condiții în cadrul negocierii tratatelor și limitând influența politică a imperiului asupra propriilor formațiuni politice. Imperiul recurge tot mai mult la diplomatie pentru a rezolva problemele militare, încercând să-i plătească pe barbari pentru a le stopa atacurile sau să-i determine să lupte unii împotriva altora.

O revenire temporară la „*forward/preclusive defence*” se produce în primii ani ai domniei lui Iustinian I: eliminarea pericolului organizării raidurilor de către sclavini prin acțiuni ofensive periodice de intensitate redusă lansate de armata regională a Thraciei la nord de Dunăre și reconstruirea capetelor de pod pentru protejarea vadurilor fluviale. După începerea războaielor din Apus, Iustinian a revenit la „*defence in depth*”: atacurile barbare erau interceptate pe teritoriul roman, însă s-a încercat limitarea distrugerilor prin refacerea și extinderea sistemului de fortificații. Printr-un sistem de tratate încheiate cu regii barbari din afara granițelor, împăratul a încercat să oprească atacurile asupra provinciilor și să-i determine pe barbari să lupte unii împotriva altora pentru a se slăbi reciproc.

Din timpul lui Mauricius Tiberius se observă implementarea unei strategii militare „*elastice*”: armata operațională se deplasează pe distanțe foarte mari pentru a lupta cu inamicul, atât pe teritoriul imperiului, cât și la nord de Dunăre, în timp ce apărarea fortificațiilor din provinciile de frontieră era lăsată pe seama forțelor locale (aparent cu un grad de autonomie ridicat). În cazul operațiunilor, armatele de manevră și garnizoanele regionale colaborau. Nu este clar ce tip de strategie militară a fost adoptată în prima parte a secolului al VII-lea la frontiere, însă evidența arheologică sugerează că apărarea a depins tot mai mult de posibilitățile comunităților locale, un sprijin eficient din partea autorităților centrale fiind imposibil de oferit.

Bibliografie selectivă

I. Izvoare

FHDR I: Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan, *Fontes ad Historiam Dacoromanae Pertinentes I. Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini - Izvoare privind istoria României I. De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus*, București, 1964.

FHDR II: Haralambie Mihăescu, Gheorghe Ștefan, Radu Hîncu, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, *Fontes Historiae Dacoromanae II. Ab anno CCC usque ad annum M - Izvoare privind istoria României II. De la anul 300 până la anul 1000*, București, 1970.

IGLR: *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*. Culese, traduse în românește, însoțite de indici și comentate de Emilian Popescu, București, 1976.

Notitia Dignitatum: *Notitia Dignitatum accédunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*, edidit Otto Seeck, Berolini, 1876; *Notitia Dignitatum* în FHDR II, p. 206-213.

II. Lucrări generale și speciale

Apostol 2012: Virgil Apostol, *The „Large Towers” of Roman Dobruja* în *Caiete ARA*, 3, 2012, p. 81-95.

Aricescu 1977: Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.

Barnea 1968: Ion Barnea, *Perioada Dominatului* în Radu Vulpe, Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. 2, București, 1968, p. 367-555.

Barnea 1991: Alexandru Barnea, *Chapitre III. La Dobroudja aux IV^e - VII^e siècles n. é.* în Alexandru Suceveanu, Alexandru Barnea, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 154-295.

Barnea et al. 1979: Alexandru Barnea, Ion Barnea, Ioana Bogdan Cătănicu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Gheorghe Papuc, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979.

Baumann 2010: Victor Henrich Baumann, *Noviodunum. Șantier arheologic 1995-2009*, Tulcea, 2010.

Băjenaru 2010: Constantin Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.

Bounegru, Zahariade 1996: Octavian Bounegru, Mihail Zahariade, *Les Forces Navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier-VIe Siècles*, Oxford, 1996.

Curta 2002: Florin Curta, *Questura exercitus: The evidence of the lead seals* în ABzF, 1, N. S., 2002, p. 9-26.

Custurea 2019: Gabriel Gheorghe Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. VI-VIII)/Circulation of Byzantine currency in Dobrudja (6th-8th c. AD)*, Constanța, 2019.

Domăneanțu, Sion 1982: Catrinel Domăneanțu, Anișoara Sion, *Incinta romană târzie de la Histria. Încercare de cronologie* în SCIVA, 33, 4, 1982, p. 377-394.

Forescu et al. 1958: Grigore Florescu, Radu Florescu, Petre Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, vol. 1, București, 1958.

Glad, Nuțu 2010: Damien Glad, George Nuțu, *L'armement du Nord de la Dobroudja. Un examen preliminaire* în SAA, 16, 2010, p. 131-146.

Goldsworthy 2003: Adrian Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London, 2003.

Iacob et al. 2015: Mihaela Iacob, Antonio Ibba, Dorel Paraschiv, Alessandro Teatini, *La città romana di (L)Ibida, in Scythia Minor. La ricerche recenti e l'accordo di collaborazione tra l'Istituto di Ricerche Eco-Museali di Tulcea e l'Universita di Sassari* în Livio Zerbini (ed.), *Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013*, Bologna, 2015, p. 559-573.

Jones 1964: A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire. A Social Economic and Administrative Survey*, vol. 1-3, Oxford, 1964.

Luttwak 1976: Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third*, Baltimore, 1976.

Madgearu 2011: Alexandru Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane, 275-614*, ed. a 2-a, Târgoviște, 2011.

Mănucu-Adameșteanu 2001: Mihaela Mănucu-Adameșteanu, *Orgame/Argamum*, Tulcea, 2001.

Opriș 2020: Ioan Carol Opriș, *Rediscovering Roman Cius (Gârliciu, Constanța County, Romania). From Emperor Valens to Grigore Tocilescu, Theodor Mommsen and Beyond* în JAHA, 7, 1, 2020, p. 5-18.

Paraschiv et al. 2010: Dorel Paraschiv, Marian Mocanu, Costel Chiriac, *(L)Ibida - précisions chronologiques et stratigraphiques* în V. Atanasov (ed.), *Rekata i vremeto/ The River and the Time*, Tutrakan, 2010, p. 107-116.

Rubel 2019: Alexander Rubel, *Römischer Einfluss im Barbaricum Zwischen Diplomatie, Klientelpolitik und Defensivstrategie: Neue Methoden des Machtmanagements in der Spätantike* în Lucrețiu Minăilescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Provinces*, Leuven-Paris-Bristol, 2019, p. 193-218.

Scorpan 1980: Constantin Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, Oxford, 1980.

Stefan 2000: Alexandra Stefan, *La Legio I Iovia Scythica à Troesmis à propos de CIL III, 6174* în *Romanité et Cité Chrétienne. Permanences et Mutations, Intégrations et Exclusion du Ier au VIe Siècles*, Paris, 2000, p. 33-54.

Suceveanu et al. 2003: Alexandru Suceveanu, Mihail Zahariade, Florin Topoleanu, Gheorghe Poenaru Bordea, *Halmyris I. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003.

Teodor 2002: Eugen Silviu Teodor, *Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea întâi, de la 469 la 565)* în MN, 14, 2002, p. 3-35.

Teodor 2003: Eugen S. Teodor, *Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea a doua, de la 565 la 626)* în MN, 15, 2003, p. 3-36.

Teodor 2004: Eugen S. Teodor, *Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea a treia, concluzii)* în MN, 16, 2004, p. 3-38.

Teodor 2014 b: Alexandra Teodor, *Configurațiile urbane și militare din provincia Scythia*, vol. 1-3, București, 2014, teză de doctorat.

Torbatov 2002: Sergey Torbatov, *Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.),* Veliko Tŕrnovo, 2002.

Torbatov 2011 a: Sergey Torbatov, *Addendum 4. Добруджа в административната и военна структура на Римската империя през Късната античност* în Henrieta Todorova, Kiril Yordanov, Velizar Velkov, Sergey Torbatov, *История на Добруджа*, vol. 1, Veliko Tŕrnovo, 2011, p. 307-321.

Torbatov 2011 b: Sergey Torbatov, *Addendum 5. Развитие на селищната структура в Добруджа през Късната античност* în Henrieta Todorova, Kiril Yordanov, Velizar Velkov, Sergey Torbatov, *История на Добруджа*, vol. 1, p. 333-341.

Țentea et al. 2019: Ovidiu Țentea, Ioan C. Opriș, Florian Matei-Popescu, Alexandru Rațiu, Constantin Băjenaru, Vlad Călina, *Frontiera romană din Dobrogea. O trecere în revistă și o actualizare* în CA, 26, 2019, p. 9-82.

Wiewiorowski 2008: Jacek Wiewiorowski, *Duces of Scythia Minor. A Prosopographical Study*, Poznań, 2008.

Zahariade 1988: Mihail Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.

Zahariade 2006 : Mihail Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

Zahariade 2007: Mihail Zahariade, *The Tetrarchic Reorganization of the Limes Scythicus în The Lower Danube in Antiquity (IV C BC - VI C AD). International Archaeological Conference Bulgaria - Tutrakan 6-7.10.2005*, Sofia, 2007, p. 293-304.

Zahariade 2015: Mihail Zahariade, *The Scythian Section of Notitia Dignitatum: A Structural and Chronological Analysis* în *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varsaviae, 2015, p. 151-172.